

ФОРМУВАННЯ РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ

FORMATION OF LABOR MARKET IN UKRAINE: SPECIFIC ASPECTS

Тищенко О.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Черноус С.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри трудового права та права соціального забезпечення

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дунаєвська Л.Г., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики

Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена проблематиці розвитку ринку праці України в сучасних умовах. Досліджуються передумови та причини зовнішньої трудової міграції як явища, характерного для вітчизняного ринку праці. Доводиться, що неефективна державна політика у сфері зайнятості населення в частині створення нових робочих місць, відсутність дієвого механізму соціальної захищеності працівників, неналежне врегулювання українського ринку праці слугували активізації процесу виїзду значного відсотку громадян України для працевлаштування за кордон. Наголошується, що відставання державної соціальної політики від нових реалій ринкової економіки не сприяло налагодженню соціально-економічних основ ринку праці і не слугувало необхідною перепорою для поширення неформального сектору економіки в нашій країні. Аналізуються масштаби трудової міграції українців за кордон, акцентується увага на значенні грошових надходжень від заробітчан для економіки України загалом.

В аспекті вирішення проблем легалізації ринку праці України розглядається питання правового регулювання персоналізованого обліку відомостей у системі обов'язкового державного пенсійного страхування. Підкреслюється, що персоналізований облік є основою механізму реалізації впливу загальнообов'язкового державного соціального страхування на здійснення соціального захисту у визначених законодавством випадках. Вивчаються особливості кожного з етапів запровадження персоналізованого обліку працівників. Розкриваються причини не налагодження оптимального механізму акумулювання та спрямування коштів у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування як одного з головних рушіїв суспільства до легалізації ринку праці. Обґрунтовується, що необхідно змінювати концепцію сплати внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Висловлюється думка, що виплати мають бути не лише за рахунок роботодавців (страхувальників), насамперед вони мають базуватися на паритетних засадах, коли платниками виступають роботодавці та працівники, як в інших країнах світу. Підтримується ідея необхідності зміни існуючих підходів щодо визначення розмірів єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у напрямі зменшення встановлених відсотків.

Ключові слова: ринок праці, трудова міграція, неформальний сектор економіки, персоналізований облік працівників, єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

The article considers the problematics of labor market development in Ukraine under current conditions. The prerequisites and reasons of external labor migration as a phenomenon inherent in domestic labor market are analyzed. It is substantiated that ineffective state policy in the field of employment to population in terms of job creation, lack of effective mechanism of social protection of employees, inappropriate regulation of the Ukrainian labor market contributed to intensification of significant percentage of Ukrainian citizens leaving the country for employment abroad. The article emphasizes that underran of the state social policy from the new challenges of the market economy neither facilitated the establishment of socio-economic foundations of labor market nor served as a necessary barrier to the spread of informal economy sector in our country. The scale of labor migration of Ukrainian citizens abroad is analyzed with the specific attention focused on the importance of inpayments from those working abroad for the economy of Ukraine as a whole.

The issue of legal regulation of personal record-keeping of accounts in the system of compulsory state pension insurance is considered in terms of solving the problems of legalization the labor market in Ukraine. It is emphasized that personal record-keeping has been the basis of the mechanism for implementing the impact of compulsory state social insurance on the exercising of social protection in cases specified by law. Peculiarities of each stage of implementation of personal record-keeping of employees are studied. The reasons for non-establishing an optimal mechanism for the accumulation and allocation of funds in the system of compulsory state pension insurance as one of the main drivers of society to legalize the labor market are revealed. The necessity of the change in the concept of contributions payment to compulsory state social insurance is substantiated. The point of view is expressed that the payments should not only be at the expense of employers (insures), first of all they should be based on an equal footing when employers and employees act as payers, following the practice of other countries of the world. The idea of the need for changes of the existing approaches to the determining of the amount of the single social security tax towards the reducing of established interest rates is supported.

Key words: labor market, labor migration, informal economy sector, personal record-keeping, single social security tax.

В основі ринку праці лежить система суспільних відносин, яка віддзеркалює особливості реалізації права на працю в конкретних соціально-економічних умовах з урахуванням показників зайнятості та безробіття населення, питомої ваги зайнятих у неформальному секторі економіки тощо. Головними факторами, які безпосередньо впливають на формування сучасної моделі ринку праці, є внутрішні та зовнішні міграційні процеси, викликані соціальними та економічними кризовими явищами, які поглибили дисбаланс попиту та пропозиції в окремих сферах трудової діяльності, а також окреслили вектори трудової міграції. Процес формування ринку праці України наприкінці минулого сторіччя характеризувався такими тенденціями: відтоком

значної кількості працівників із промисловості, галузей, що виробляють товари народного споживання та надають послуги населенню, в галузі будівництва та сільського господарства, де зайнятість здебільшого нерегламентована і фактично соціально незахищена. Реалізація державної політики у сфері зайнятості була декларативною і малоефективною, оскільки лише проголошувала, а не базувалася на здійсненні конкретних заходів, спрямованих на реформування ринку праці, забезпеченні продуктивної зайнятості населення, сприянні поверненню незайнятих громадян до економічно доцільної діяльності, запобіганні масовому безробіттю внаслідок структурних змін в економіці, посиленні соціального захисту неконкурентоспроможних верств насе-

лення. Виходячи з цього, актуальним залишається вивчення правових та соціально-економічних основ функціонування вітчизняного ринку праці як середовища, що відображає специфіку суспільного розвитку та зазнає впливу багатьох чинників, зумовлених реаліями сьогодення, які склалися у сфері праці.

Характерні ознаки та специфіка ринку праці України досліджувалися у працях економістів, соціологів, правників та фахівців інших галузей знань. Серед них: О. Амоша, С. Венедиктов, В. Волинець, І. Гнибіденко, С. Запара, Е. Лібанова, І. Новак, О. Піщуліна, І. Сахарук, Д. Сіроха, В. Щербина та інші. Проте новітні виклики, які спостерігаються в сучасному світі: міграційні процеси, тіньова зайнятість, безробіття, зuboжіння населення, а останнім часом і вплив пандемії у зв'язку з COVID-19, зумовлюють необхідність подальшого вивчення та аналізу особливостей вітчизняного ринку праці з метою напрацювання нових стратегічних напрямів виведення сфери праці зі стану колапсу.

Починаючи з 90-х років минулого сторіччя, основою політики ринку праці України стали ініціативи щодо збалансування попиту і пропозиції робочої сили, запобігання масовому безробіттю, створення нових і підвищення ефективності наявних робочих місць, забезпечення раціональної структури зайнятості населення, вдосконалення системи навчання, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів, зростання мобільності трудових ресурсів. Проте в хаотичних умовах неврегульованого ринку праці не вдалося забезпечити ефективний контроль за реальними доходами населення на основі їх декларування та вдосконалення системи оподаткування доходів фізичних осіб і майна, що знаходиться у власності громадян; стимулювати використання доходів від трудової та підприємницької діяльності, власності громадян для інвестування та кредитування соціальних програм; проводити активну політику щодо зайнятості; поглибити адресність всіх видів соціальної допомоги і надання пільг; створити сприятливі умови для життєдіяльності малозабезпечених верств населення; підвищити роль загальнообов'язкового державного соціального страхування як найважливішого механізму захисту громадян у разі виходу на пенсію, втрати заробітку внаслідок безробіття, хвороби, інших соціальних і професійних ризиків [1].

З метою сприяння розвитку потенціалу системи управління міграцією, надання консультативних послуг та здійснення інших заходів технічного співробітництва з міграційних питань; отримання інформації у галузі міграції; врегулювання міграції громадян, іноземців та осіб без громадянства; міграційної допомоги біженцям, раніше депортованим особам та іншим особам, які потребують допомоги; повернення кваліфікованих людських ресурсів, 03.12.1999 р. була підписана Угода між Кабінетом Міністрів України та Міжнародною організацією з міграції щодо статусу Міжнародної організації з міграції в Україні та співробітництва у сфері міграції (ратифікована Законом України від 13.07.2000 р. №1891-III) [2]. Попри це, практика свідчить, що і надалі відбувалося постійне збільшення навантаження безробітних на одне робоче місце, посилювалися процеси вивільнення працівників і зростала напруженість ринку праці. Всі ці процеси призвели до активізації міграційних процесів на ринку праці в Україні. Виходячи з того, що не було вироблено ефективної стратегії зайнятості працездатного населення, це призвело до масового безробіття, поширеного внаслідок структурних змін в економіці, які, на жаль, не завжди мали позитивні наслідки для суспільства та держави.

Вказана ситуація спричинила значне збільшення потоку зовнішньої трудової міграції, коли в пошуках роботи та заробітку для підтримки існування своїх родин мільйони громадян України почали виїжджати на роботу за кордон. За даними, оприлюдненими фахівцями Кабінету Міністрів України, з 2010 року з України на заробітки виї-

хали понад 4 млн громадян, що становить 10% населення [3]. Згідно з інформацією, наданою організацією Eurostat, українці займають перше місце для одержання дозволів на перебування в таких країнах Європейського Союзу, як: Польща, Угорщина, Литва, Словаччина, Чехія, Естонія. До того ж трудові мігранти з України увійшли за останні роки в трійку лідерів ще і в Болгарії, Данії, Латвії та Хорватії. Таким чином, вони їдуть переважно у східноєвропейські країни, жителі яких у великій кількості виїжджають на заробітки в західноєвропейські держави ЄС [4].

Підтримуємо думку науковців О. Цимбала, О. Яроша, які, вивчаючи сучасну динаміку українського ринку праці, акцентують увагу на проблематиці плінності кадрів на ринку праці України, що значно перевищує обсяги, які спостерігаються в країнах Європейського Союзу, а також наголошують на тому, що середня тривалість пошуку роботи в Україні становить півроку, тим паче звільнення з попередньої роботи відбувається здебільшого з економічних причин [5].

Аналізуючи інформацію про реальні масштаби трудової міграції з України до країн Європейського Союзу, Д. Заха, М. Люкке наводять дані, що 69% трудових мігрантів у міграційному модулі обстеження робочої сили були із заходу України, хоча в цьому регіоні проживає лише 27% населення країни.

Набагато більша тенденція до міграції в цьому регіоні не є новим явищем. Захід залишається відносно бідним регіоном, виробляючи лише 16% ВВП України.

70% трудових мігрантів – чоловіки. У країнах працевлаштування єдиним винятком є Італія, де 71% трудових мігрантів – жінки, які ймовірно, надають послуги з догляду в італійських сім'ях. У Польщі переважає фізична праця в сільському господарстві, будівництві та промисловості.

41% трудових мігрантів молодші за 35 років порівняно з 34% у загальній чисельності населення. Це ще більше виражено в Польщі, де 47% українських трудових мігрантів молодші за 35 років [6]. Також необхідно вказати і на такі відмітні результати впливу на ринок праці України трудової міграції: відтік значної кількості працівників із вітчизняного ринку, що породило парадоксальну ситуацію, коли поширення безробіття поєднується з проблемою пошуку роботодавцями працівників для багатьох фактично не затребуваних сфер діяльності з невисокими заробітними платами. Не варто оминати і позитивну сторону впливу трудової міграції на економіку України, адже з метою підтримки життєзабезпечення своїх родин громадяни, які виїхали на заробітки за кордон, щорічно надсилають в Україну значні грошові кошти, які теж, по суті, працюють на нашу державу і, долучаючись до загального грошового обігу, мають сприяти підвищенню якості життя. За даними, оприлюдненими в доповіді фахівців Світового банку, українські заробітчани у 2019 році переказали на батьківщину близько 16 мільярдів доларів. Найбільше грошей надсилали з Польщі (\$3,68 млрд) та Чехії (\$1,11 млрд) [7]. Такий стан речей спостерігався до початку пандемії COVID-19, яка суттєво вплинула на міграційні процеси, а відповідно і на світовий ринок праці. Країни світу з метою боротьби з коронавірусною інфекцією почали запроваджувати локдаун, що спонукало громадян України масово виїжджати на батьківщину. Зрозуміло, що ці форс-мажорні обставини викликали необхідність переглянути усталені підходи щодо міграційної політики у світі. Як зазначив у своєму виступі 03.06.2020 р. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй, через закриття кордонів та обмеження щодо пересування багато жінок, чоловіків потрапляють у пастку нестабільності. Мігрантів примусово повертають, їх затримують під час транзитних переміщень, їм відмовляють у допомозі через обмежений доступ до певних територій, їх тримають під вартою – просто через їхній міграційний статус, незважаючи на величезні загрози для їхнього здоров'я. У реагуванні на COVID-19 праця мігран-

тів є надзвичайно важливим внеском у такі галузі, як охорона здоров'я, транспорт, будівництво та сільське господарство. І все ж мігранти часто є виключеними із заходів з охорони здоров'я та соціально-економічного захисту, хоча багато з цих людей перебувають у вразливій ситуації через високий рівень тимчасового, неофіційного й незахищеного працевлаштування. Такі ситуації порушують основні права людини і підривають колективні зусилля щодо стримування і подолання вірусу [8].

У цих складних умовах особливого значення набуває завдання легалізації ринку праці, оскільки сектор неформальної економіки не лише не працює на стабілізацію системи соціального захисту населення держави, але й фактично залишає без підтримки та засобів до існування значну кількість осіб, які працюють нелегально. Вагомим кроком у цьому напрямі має стати зосередження максимуму зусиль на формуванні правової культури населення в частині розуміння ролі загальнообов'язкового державного соціального страхування як найважливішого механізму захисту населення від неформальної зайнятості та у разі виходу на пенсію, втрати заробітку внаслідок безробіття, хвороби, інших соціальних і професійних ризиків. Довірі населення має сприяти ефективний правовий механізм основ функціонування організації та ведення обліку відомостей про застрахованих осіб, що здійснюється відповідно до законодавства і використовується в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування в установленому законодавством порядку – персоналізованого обліку у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. З метою реалізації цих завдань Указом Президента України від 04.05.1998 р. № 401/98 «Про заходи щодо впровадження персоналізованого обліку відомостей у системі обов'язкового державного пенсійного страхування» першочерговим завданням було визначено: розробити і затвердити комплекс заходів щодо поетапного впровадження, протягом 1998–2000 років, у Пенсійному фонді України автоматизованого персоналізованого обліку відомостей у системі обов'язкового державного пенсійного страхування та передбачити їх фінансування в межах бюджету Пенсійного фонду [9]. На виконання Указу Президента України постановою Кабінету Міністрів України від 04.06.1998 р. № 794 затверджено Положення про організацію персоналізованого обліку відомостей у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, у п. 1 якого визначалося, що персоналізований облік полягає в збиранні, обробленні, систематизації та зберіганні передбачених законодавством про пенсійне забезпечення відомостей про фізичних осіб, що пов'язані з визначенням права на виплати з Пенсійного фонду та їх розмір за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням [10]. На підставі постанови Кабінету Міністрів України від 10.12.1998 р. № 1943 «Про забезпечення проведення у Львівській області експерименту з призначення та виплати пенсій органами Пенсійного фонду України» [11] з 01.01.1999 р. розпочався експеримент з впровадження персоналізованого обліку у Львівській області. Експеримент підтвердив ефективність поєднання в одному органі функцій призначення та виплати пенсій за умови впровадження персоналізованого обліку відомостей у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. При цьому забезпечується формування бази даних для диференційованого визначення розміру пенсії залежно від стажу і заробітку. В районах, де було започатковано запровадження персоналізованого обліку, надходження коштів до Пенсійного фонду збільшилися на 23,2 відсотка, кількість платників збору на обов'язкове державне пенсійне страхування зросла на 16,2 відсотка [12].

Здавалося, було знайдено оптимальний механізм акумулювання та спрямування коштів у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страху-

вання, що мало забезпечити особисту зацікавленість працівників у своєчасному та повному перерахуванні роботодавцями страхових внесків. Утім, кризові явища, які спостерігалися в процесі формування ринкових відносин в Україні, призвели до спаду виробництва, вимушеної неповної зайнятості та безробіття, руйнування соціальної інфраструктури. Як наслідок, показником неконструктивної державної соціально-економічної політики стало збільшення тіньової зайнятості в багатьох сферах господарювання. Це призвело до зменшення наповнюваності бюджетів фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, зокрема Пенсійного фонду, що, у свою чергу, негативно позначається на соціальному забезпеченні осіб пенсійного віку, осіб з інвалідністю, безробітних тощо. Як слушно зазначає провідний експерт соціальних і гендерних програм Центру Разумкова О. Піщуліна, високий рівень неформальної зайнятості – не результат тимчасової соціально-економічної кризи, а свідчення масштабного інституційного провалу [13]. Дійсно, сьогодні вимагає проведення заходів щодо структурної перебудови економіки, стимулювання зростання обсягів виробництва за допомогою зменшення податкового тиску на виробника, оздоровлення фінансового стану підприємств, підтримку інвестиційних програм та заохочення інвестицій.

Наступним етапом у частині правового регулювання персоналізованого обліку відомостей у системі обов'язкового державного пенсійного страхування стало прийняття Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 р. № 1058, який набув чинності 01.01.2004 року, де в ст. 21 вимієно особливості персоналізованого обліку в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, зокрема визначено структуру персональної облікової електронної картки, яка містить відомості про застрахованих осіб (унікальний номер електронної облікової картки, інформацію про особу, заробітну плату, розмір сплачених внесків, страховий стаж, пенсійні виплати, звернення застрахованої особи, надання інформації про застраховану особу та інші відомості щодо реалізації прав застрахованої особи у системі пенсійного забезпечення), що використовуються в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування тощо. За змістом ст. 14-15 Закону України «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування», платниками страхових внесків є страховальники, до яких віднесені роботодавці та за визначених законодавством умов застраховані особи, які набувають статусу платників страхових внесків до Пенсійного фонду з дня взяття їх на облік територіальним органом Пенсійного фонду [14].

У законодавстві України з 01 січня 2011 року усі обов'язкові соціальні внески: на пенсійне страхування, на страхування від безробіття, на страхування тимчасової втрати працездатності і на страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання було замінено консолідованим страховим внеском – єдиним внеском на загальнообов'язкове соціальне страхування. В основу таких змін покладалася ідея необхідності оптимізації процесу відрахувань шляхом скорочення кількості окремих відрахувань. Раніше критерієм для встановлення ставок внесків були: вид платника, класи професійного ризику виробництва, вид діяльності.

Виходячи з того, що, як зазначалося вище, платниками єдиного страхового внеску є страховальники, тобто роботодавці, це, звичайно, не створило сприятливих умов для активного ініціювання ними виходу з тіньового ринку праці. На цей процес суттєво впливає також той фактор, що в Україні встановлений значний розмір мінімального страхового внеску, базою якого є мінімальна заробітна плата (з 01.01.2021 р. – 6000 грн.) [15], яка в добутку на 22% (розмір внеску, встановленого п. 5 ст. 8 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне

соціальне страхування» від 08.07.2010 р. № 2464-VI (в редакції станом на 08.08.2020 р.) [16], нині становить 1320 грн. Такий стан речей досить часто є не лише важким, а навіть непосильним тягарем для потенційних роботодавців, і саме це спонукає їх переходити в тіньовий сектор економіки. Крім того, слід відзначити, що наявність жорстких санкцій за порушення вимог законодавства про працю, які донедавна були передбачені в ст. 265 Кодексу законів про працю України, також себе не виправдали і швидше за все спрямовували роботодавців не на легалізацію зайнятості, а на закриття бізнесу. Можливо, в цих умовах варто насамперед ставити питання про необхідність зменшення розмірів єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, зокрема, як це пропонується в Проекті Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання податкової відповідальності громадян від 12.03.2018 р. № 8109, до 15%. Це має привести до процесу детінізації виплат заробітної плати і поступового збільшення надходжень до бюджету та пенсійного й інших соціальних фондів [17].

Варто наголосити, що в інших країнах питання сплати внесків вирішується на паритетних засадах, а саме: у сплаті внесків беруть участь роботодавці і працівники. До прикладу, частка відрахувань для роботодавців і працівників на страхування від безробіття у деяких країнах чітко встановлена: у Німеччині – 3,25% та 3,25% відповідно; Канаді – 4,13% та 2,9%; Франції – 5,13% та 3,04%; США – 6,20% та 0%; Швеції – 5,42% (застраховані особи роблять внески у сумі від 35 до 100 крон на місяць, що дорівнює відповідно 4,65% – 13,3 дол. США); Італії – 4,41% та 0%; Японії – 0,75% та 0,40% [18]. Тобто тягар сплати внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування несуть як роботодавці, так і працівники, що з погляду соціальної справедливості є обґрунтованим та відповідає практиці провідних країн світу.

На підставі аналізу проблематики формування ринку праці України варто констатувати таке.

1. Міграційні процеси, які відбуваються на світовому ринку праці, насамперед залежать від соціально-економічних умов, які характеризують добробут населення та якість життя, що склалися в конкретній країні світу. Виходячи з того, що Україна переживає складні перехідні процеси, які відбуваються у всіх сферах життя, це має значний вплив на вітчизняний ринок праці, зокрема у частині поглиблення проблеми захисту трудових прав працівників, що призводить до масового поширення трудової міграції українців в інші країни світу. Їх підштовхує пошук продуктивної високооплачуваної зайнятості, що є головним джерелом підтримки життєдіяльності наших співгромадян та їхніх сімей у складних умовах сьогодення.

2. Процес лібералізації економіки, який розпочався в 90-х роках минулого сторіччя в Україні, як і в інших країнах пострадянського простору, поставив перед нашою державою низку першочергових завдань, вирішення яких мало сприяти системному правовому регулюванню ринку праці не лише в державному, а й приватному секторі економіки, який хоча і став активно розвиватися, але це відбувалося далеко не завжди на демократичних та цивілізованих засадах, що не сприяло формуванню дієвої системи соціального захисту населення. Відповідно, виникла потреба ефективного правового регулювання персоналізованого обліку в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування з метою наповнення бюджету Пенсійного фонду України та проведення подальших реформ.

3. Ситуація, яка склалася на ринку праці України в частині легалізації зайнятості населення, потребує переосмислення підходів, які покладені нині в основу адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування з урахуванням особливостей національного ринку праці та позитивного досвіду провідних країн світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основні напрями соціальної політики на 1997–2000 роки: Затверджені Указом Президента України 18.10.1997 р. 1166/97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1166/97#Text> (дата звернення 25.09.2021).
2. Угода між Кабінетом Міністрів України та міжнародною організацією з міграції щодо статусу Міжнародної організації з міграції в Україні та співробітництва у сфері міграції від 03.12.1999р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_411#Text; Про ратифікацію Угоди між Кабінетом Міністрів України та Міжнародною організацією з міграції щодо статусу Міжнародної організації з міграції в Україні та співробітництва у сфері міграції: Закон України від 13.07.2000 р. №1891-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1891-14#Text> (дата звернення 30.09.2021).
3. Вінокуров Я. Майже 10% населення: В уряді підрахували скільки українців виїхали за кордон від початку десятиріччя. URL: <https://hromadske.ua/posts/majzhe-10-naseleण्या-v-uryadi-pidrahuvaili-skilki-ukrayinciv-viyihalo-za-kordon-vid-pochatku-desyatirochya> (дата звернення 03.09.2021).
4. Eurostat підрахував скільки українців отримали посвідку на проживання в ЄС. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2567902-eurostat-pidrahuvav-skilki-ukrayinciv-otrimali-posvidku-na-prozivanna-v-es.html> (дата звернення 09.09.2021).
5. Цимбал О., Ярош О. Український ринок праці в дзеркалі офіційних та неофіційних джерел. URL: <https://voxukraine.org/uk/ukrayinskij-rinok-pratsi-u-dzerkali-ofitsijnih-ta-neofitsijnih-dzherel/> (дата звернення 12.09.2021).
6. Заха Д., Люкке М. «Останній вимкне світло»: якими є реальні міштаби трудової міграції з України до ЄС. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2020/02/11/656895/> (дата звернення 14.09.2021).
7. Заробітчани переказали в Україну «рекордині» 16 млрд. за рік. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-52392644> (дата звернення 18.09.2021).
8. Пандемія COVID-19 – це нагода переосмислити людську мобільність. URL: <https://iom.org.ua/ua/pandemiya-covid-19-ce-nagoda-pereosmyslyty-lyudsku-mobilnist> (дата звернення 23.09.2021).
9. Про заходи щодо впровадження персоналізованого обліку відомостей у системі обов'язкового державного пенсійного страхування: Указ Президента України від 04.05.1998 р. № 401/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401/98#Text> (дата звернення 19.09.2021 р.)
10. Положення про організацію персоналізованого обліку відомостей у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 04.06.1998 р. № 794. *Офіційний вісник України* від 18.06.1998 р., № 22, стор. 37, стаття 809, код акта 5439/1998
11. Про забезпечення проведення у Львівській області експерименту з призначення та виплати пенсій органами Пенсійного фонду України: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.12.1998 р. № 1943. *Офіційний вісник України* від 31.12.1998 р., № 50, стор. 63, стаття 1837, код акта 6480/1998
12. Про хід пенсійної реформи в Україні з урахуванням результатів проведення експерименту з призначення пенсій органами Пенсійного фонду у Львівській області: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.10.1999 р. № 1902. *Офіційний вісник України* від 05.11.1999 р., № 42, стор. 84, стаття 2087, код акта 11960/1999
13. Іщенко А. Тіньова зайнятість в Україні: експерти пояснили головні труднощі. URL: <https://economics.segodnya.ua/ua/economics/enews/teņevaya-zanyatost-v-ukrayine-eksperty-obyasnili-glavnye-slozhnosti-1392888.html> (дата звернення 28.08.2021 р.)
14. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058- VI. *Офіційний вісник України* від 29.08.2003 р., № 33, стор. 126, стаття 1770, код акта 26150/2003
15. Про Державний бюджет на 2021 рік: Закон України від 15.12.2020 р. № 294-IX. *Відомості Верховної Ради України* від 16.04.2021 р., № 16, стор. 4, стаття 144
16. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI. *Відомості Верховної Ради України* від 21.01.2011р., № 2, / № 2–3 /, стор. 34, стаття 11
17. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання податкової відповідальності громадян № 8109 від 12.03.2018 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63604 (дата звернення 21.08.2021 р.)
18. Єдиний соціальний внесок: міжнародний та вітчизняний досвід. URL: <http://sfs.gov.ua/arhiv/modernizatsiya-dps-ukrayini/arkhiv/mijnarodniy-dosvid-rozvitk/svitovui-dosvid/edunvnnesok/> (дата звернення 14.09.2021 р.)